

העושים מאחורי הקלעים – על מלאכת העריכה*

אביגדור שנאן

אך גם לאחר שנפתרו בעיות הכתיב והפיסוק והתעתיק והסגנון והרישום הביבליוגרפי וההפניות בנוסח "עייני שם", ו"ראה להלן" ו"השווה עוד לקמן" ו"ראה שם שם" וכיוצא בהם, עדיין לא באו הדברים לסיומם. שכן בזמן שעובד העורך על הספר ממשיך המחבר לשלוח לו בכל שני וחמישי צעטאלאך ותוספות והשלמות ופתקאות מפתקאות שונות המבקשות לשלב כאן הפניה למאמר חדש, או למחוק שם משפט שהמחבר חש שמא אין הוא מדויק דיו, ומי שאין בו הכוח והעוז להתמודד עם כך מוטב שידייר רגליו ממלאכת העריכה מכול וכול. הספר הולך ונכתב כל עוד לא נדפס סופית. והנה מגיע תור בית הדפוס והעושים במלאכה הטכנית. ומי יחליט על גודל העמוד ומספר השורות שבו וסוג האות ומיקום ההערות בספר וגודל ההזחה ודרך ההדגשות ושאר עניינים הנראים לרבים מאתנו מובנים מאליהם? אין דבר מובן מאליו בעשיית הספר, והמביא לדפוס חייב לתת דעתו ולשקול ולהחליט בכל סוגיה וסוגיה שממין זה. שילוב תמונות, מפות ושרטוטים, מיקום ההקדשות ובניית תוכן העניינים, עצה למחבר בעניין המפתחות וכיוצא בזה – כולם בתחום אחריותו הבלעדית, כאשר אנשי הכספים נושפים בעורפו מכאן, המחבר עומד על שלו מכאן ובית הדפוס ולוח הזמנים שלו ומגבלותיו הטכניות מכאן. ועוד צריך העורך והמביא לבית הדפוס לפקח גם על קריאת ההגהות למיניהן ועל תיקונן המלא וכן על עימוד הספר ועל מספור עמודיו וקביעת כותרותיו.

העוסקים בענף הדפוס תרמו בתחום זה כמה מלים לאוצר הלשון העברית, והזכרתן תגלה לנו טפח מן הסוגיות העשויות להטריד את מנוחתו של העורך. כאשר מסיבה כלשהיא פותח עמוד בשורה האחרונה של פיסקה, רוצה לומר, כשבראש העמוד באה שורה אחת בלבד ולאחריה נפתחת פיסקה חדשה, מכנים אנשי הדפוס שורה זו בתואר הבלתי מחמיא "ממזר". אכן "ממזר" כזה איננו מוסיף כבוד לעמוד שבו הוא בא ועל העורך והמביא לדפוס לנסות ולסלקו מן הספר. ואין זו מלאכה קלה כלל ועיקר. לעתים מרחיב אתה את שורת הממזר בעוד כמה מלים וגולש ממנה לשורה נוספת, לעתים מקצר אתה אותה בצורה נמרצת ומצרף את עניינה לתחתית העמוד הקודם. בין כך ובין כך התערבת בחומר, וזאת משיקולים טכניים-חיצוניים של עיצוב וצורה. בשעת סילוק ממזרים מן העולם לא תמיד עומד המחבר לימינך וההכרעה לעתים קשה, אך מביא רציני לבית הדפוס לא יתיר ממזרים בספרו, כשם שלא יראה בעין יפה קיומן של "אלמנות". "אלמנה" זו מה טיבה?

ואילו אנשי הכספים, אנשי המעה, היו ממילא מעולם ומתמיד גם בעלי הדעה.

וזה עיקר הבעיות שהעורך והמביא לדפוס יעסוק בהן כשהוא מהלך לא פעם בין הטיפות. תחילה צריך יהיה להיכנס למשא ומתן עם המחבר על דרישותיהם של הקוראים שחיוו דעתם על הספר, וכן לוודא שדרישות אלו נענו בצורה הולמת. לאחר מכן יצטרך לשבת מול הטכסט ולסרוק אותו במסרק עדין וחד ששיניו מגוונות: צריך לוודא שהכתיב אכן תואם את ההוראות המקובלות באשר לכתיב חסר הניקוד. צריך לבדוק את הפיסוק ולברר אם הוא על פי חוקי הלשון, ואת אוצר המלים ומבנה המשפט והניבים הלשוניים. צריך לברר כיצד מתעתקים תיבה לועזית זו או אחרת, ומעל הכול צריך לבדוק היטב היטב שלאורך החיבור כולו נשמרים הכללים באותה צורה ובקפדנות. ואל יהיה דבר זה קל בעינינו. רק מי שיצא לבדוק ולברר ולהחליט אם תיבת איפוא, דרך משל, תבוא ביו"ד או בלעדיה, ואם יבואו פסיקים לפניה ולאחריה, ואם ניתן לוותר עליה או להמיר אותה בתיבה אחרת ועוד כיוצא באלה, רק אדם כזה ידע להעריך כמה עמל ויזע ויגע וידע מושקעים בשלב זה של עיבוד הטכסט. מחברים ואף קוראים נוהגים דרך כלל להקל ראש במלאכה זו ורואים בענייני הכתיב, הפיסוק והסגנון לא פעם צייקנות מיותרת וטרדה מוגזמת. אך טוב שנדע כי ההבדל בין הספר העשוי כהלכה לבין הספר המוזנח והמרושל נעוץ דווקא בשלב ראשוני ובסיסי זה.

ובכך כמובן לא די. עריכת ספרים מדעיים מחייבת תמיד עיסוק, שאני מעיד עליו שמים וארץ שהוא קשה ומפרך ומטריד, בהערות שוליים ובמראי מקומות ובציונים ביבליוגרפיים אין ספור. וגם כאן ההבחנה בין ספר מפואר לספר מכוער עשויה לנבוע מן הדייקנות ובירור הפרטים במילואם. לא פעם הוקנטתי בידי מחברים או קוראים שלא יכלו להבין מאי נפקא מינא לן אם פעם יירשם שמו הפרטי של המחבר במלואו ופעם בקיצור או אם מפעם לפעם הוא ייזכר בלוויית התואר פרופסור. הרי הכול יודעים כי גרשום שלום או ג' שלום או פרופ' שולם הינם היינו הך, ומדוע ההקפדה הפדנטית והמציקה הזו? אך מי שאמון על מלאכת העריכה יודע כי גם כאן, כבמקומות רבים אחרים, אלוהים מצוי בפרטים והפרטים הם הם המרכיבים את השלם. רשלנות בעניין פעוט כמסירת שמו של אדם היא רק קצה הקרחון בספר שמלאכתו כולה חסרת כבוד לנושא הספר ולקוראיו שבכות.

אחת מן החוויות המרגשות ביותר המזומנות לו לאדם היא אחיזת ספר חדש, כשזה רק יצא מן הכריכיה, מבושם בריח הדבק ופריך למגע. החכם מכל אדם הזהיר כידוע מפני "עשות ספרים הרבה אין קץ", אך דומני כי לו היה משקיע מזמנו בייצור ספרים ובהבאתם אל העולם היה מנסח את דבריו קצת אחרת.

הספר, שכולנו ממשמשים בו וקונים אותו לא פעם אפילו בהיסח הדעת, בשבועות-ספר המוניים, בחנויות קטנות ומאובקות של ספרים משומשים, הוא, כידוע, מוצר תרבותי שתהליך ארוך ומייגע מלווה אותו מאז נהגה הרעיון לכתיבתו במוחו של המחבר ועד שהונח ליד הקופה הרושמת בחנות הספרים או על מדף הספרייה. בדרך הטבע מופנים הזרקורים עם הופעת הספר – לטב ולמוטב – אל המחבר, בעוד שכל המלווים את עבודתו כצל, לעתים בגלוי לעתים מאחורי הקלעים, נותרים בדרך כלל בחשיכה.

בערב זה באנו לציין את פרישתו של מר שמואל ראם מניהול הוצאת הספרים של האקדמיה, ומבקש אני לומר לכבודו של אחד מטובי העורכים שידעה תעשיית הספר הישראלית בדורנו כמה מלים על מלאכתו של העורך והמביא לדפוס. תחת תואר זה של עריכה והבאה לדפוס אני כולל את שורת המלאכות הארוכה המלוות את כתב היד מיום מסירתו בידי המחבר להוצאת הספרים ועד שהוא קורם עור וגידים ומגיע אל הציבור הרחב בצורת ספר כרוך ומעוטף כדבעי.

העורך והמביא לדפוס מצוי בנקודת צומת מרכזית בין כמה ו"כמה גורמים": המחבר מימינו והמערכת האקדמית המאשרת את החיבור משמאלו, בית הדפוס, המגיהים והכריכיה ושאר העובדים הטכניים מלפניו, ואנשי התקציבים והכספים מאחוריו. בין כל אלה צריך הוא לנווט בשום שכל, בטוב טעם, בעדינות ובטקט.

המחבר חש, ובצדק, כפרימדונה שיש למלא אחר כל תביעותיה. כל נגיעה ופגיעה בחיבורו כמוהן כהנפת סכין על בנו יחידו אשר אהב. המערכת האקדמית והקוראים שחיוו את דעתם על החיבור – ודרשו תיקונים והשלמות ושיפוצים וקיצורים ומחיקות – חשים, וגם הם במלוא הצדק, כמי שיש לקבל את דעתם במלואה. המסדר והמדפיס והגרפיקאי וקורא ההגהות ומכין הפלטות והכורך סבורים, ואף זאת בצדק, כי שיקוליהם ונסיונם והמגבלות הטכניות שהם מודעים להם יפה ראויים למלוא ההתחשבות.

בתואר זה מכנים אנשי הדפוס שורה אחרונה בעמוד הפותחת למעשה פיסקה חדשה, כאשר הפיסקה כולה באה כבר בעמוד הבא. גם האלמנה אינה אורח רצוי בספר. וכיצד ניתן לסלקה מבלי ליצור חלל לבן וריק בעמוד? למביאים לדפוס פתרונים והצעות, הגובלים לעתים במעשה פלא ממש.

ואפילו בכך – אפילו לאחר שפתרנו את בעיית הפיסוק והכתיב והתעתיק והסגנון והרישום הביבליוגרפי וההפניות ממקום למקום והדפוס וההגה והעימוד, הם ובניהם וממזריהם ואלמנותיהם וכל כיוצא בהם – אפילו בכך לא בא העורך והמביא לדפוס אל המנוחה ואל הנחלה. כעת יש לפקח יפה יפה על בחירת הנייר המתאים, על הדפסה נקייה ומדויקת ועל כריכה אחראית. וגם כל אלה אינם נעשים מאליהם שכן צריכה להיות יד מכוונת ועין רואה הבודקת ובוחנת כל שלב ושלב. ודומה שאין לך תסכול גדול מתסכולו של כל מי שליווה את מלאכת הספר על כל שלביה, כאשר הוא פותח את העותק הראשון שיצא מבית הכורך ומגלה ששמו של המחבר הודפס בשער בשיבוש קל (כגון שבשם "היינימן" גרעו אחת מן ה"ו"דין) או שהתמונה בעמוד 366 – שטרחת כה רבות בהכשרתה להיכלל בספר – ניטשטשה בתהליך ההדפסה. עגמת הנפש שקולה בעוצמתה רק כנגד השמחה האדירה במקום שהכול הלך כשורה והספר ראוי להצטרף אל המדף המכובד של ספרים הנושאים, תמיד בצניעות ולעולם בשוליים, את שמו של העורך או המביא לדפוס.

שהרי על שישה דברים עולם העריכה וההבאה לדפוס עומד: על האחידות ועל הדייקנות, על השכל הישר ועל הפשטות, על הכרת המערכת כולה ובייחוד, ומעל לכול, על הצניעות.

הבה ואפרט.

(1) אחידות כיצד? כלל יסודי בעריכה אומר, מכל מקום לדעתי, כי תהינה החלטותיך אשר תהינה, בין אם תחליט לכתוב מישגה ב"ו"ד או בלעדיו, בין אם תחליט לרשום את שמה הפרטי של כל אשה מחברת ובין אם לאו, עליך לבצע בעקיבות את החלטותיך אלה לאורך החיבור כולו. השאלה אם לכתוב מיסדר ב"ו"ד או בלעדיו היא מישנית לדעתי ביחס לתביעה להיות בעניין זה עקיב עד תום.

(2) דייקנות כיצד? דומני שכאן אין צורך בהסבר. העורך הטוב יבדוק בכל אמצעי העומד לרשותו אם אכן כך כתב סופר יווני פלוני את שמו ואם אכן תמיד נמצא ברישום הביבליוגרפי ציון לתאריך הופעת הספר. ואם הוא ספר עברי ושנת הדפסתו ניתנה לפי מניין אומות העולם ילך ויברר אם אין בשער הספר גם תאריך עברי.

(3) שכל ישר כיצד? בניסוח אחר הייתי אומר: על העורך לדעת תמיד לנמק את הכרעותיו. התשובות "כך נראה לי" או "כך מקובל" אינן תשובות קבילות. אם החלטת לכתוב מינהל או מיפקד או מיסדר ב"ו"ד (הבאה לפני שווא נח) – דע להסביר זאת בהגיון פשוט, ואם החלטת שלא לקבל את הוראות האקדמיה ללשון העברית, הדורשת לכתוב את שם העיר טהרן כטאהאראן – דע לנמק את החלטתך.

(4) פשטות כיצד? אם יכול העורך לבחור בשתי דרכים, ששתיהן לגיטימיות וששתיהן מקובלות, צריך שיעדיף את הפשוטה יותר למראה והפחות מסובכת להבנה. מתברר כי יש יופי רב בפשטות. ואף שאין חוק האוסר על העורך לערב בעמוד אחד כמה סוגי אותיות וכמה סוגי הדגשות (כגון הדגשה על ידי פיזור והדגשה על ידי הבאת אות כהה), יבחר העורך בעל הטעם הטוב בשיטה פשוטה הצורמת פחות את העין. ואם ניתן לרשום מאמר מאנציקלופדיה רוסית של תחילת המאה בשתי דרכים – יעדיף את זו הבהירה והפשוטה יותר להבנה, לקורא בכלל ולזה הישראלי בפרט. ואם ניתן לציין אל פסוק מקראי בתריסר דרכים שונות, יבחר בזו הפשוטה ביותר.

(5) הכרת המערכת כולה כיצד? המתקין את המאמר לדפוס צריך שידע משהו על שיטות הסידור השונות שבית הדפוס נוהג בהן, ואילו מי שמחליט על שילוב גלופות על נייר כרומו צריך שידע את סגולותיה של הכריכה שהספר יינתן לה. אין אדם העוסק בשלב כלשהוא בהפקת ספר יכול לומר שהוא מתמחה או בקי או מבין בתחום המצומצם שהוא עוסק בו, ובו בלבד. השאלה הראשונה שהייתי נוהג לשאול כשקיבלתי ספר לעריכה לשונית היתה זהותו של בית הדפוס שיסדר את הספר ושיטת הדפוס וגודל העמוד וכל כיוצא בזה. והרי אין דומה התקנת הערות-שוליים בספר שבו תבואנה ההערות בשולי העמוד. כשמן, לבין התקנת הערות לספר שבו הן תבואנה בסופו או, אללי, בכרך נפרד! במקרים אלה סוף מעשה אכן במחשבה תחילה.

(6) ואחרונה, ואולי הדבר הקשה ביותר: צניעות. צניעות זו כיצד? אסור שידו של העורך תוכר במלאכתו. והרי לך כמעט פאראדוקס. ככל שהעורך טוב יותר ואחראי יותר ודייקן יותר ופשוט יותר במלאכתו כן היא ניכרת פחות לעין ונתפסת על ידי הקורא כמובנת מאליה וכטבעית. העורך הטוב איננו כותב את הספר במקום המחבר והוא חייב לכבד בכל מקום שהדבר אפשרי את לשונו ואת מהלך הרצאת הדברים שביקש לבחור בה. אין ולא יהיה לעולם משפט בשפה העברית שאי אפשר יהיה לנסח אותו בצורה אחרת, לעתים אף טובה יותר. הבעיה איננה לשכתב ולשנות. הבעיה היא לכבד את הכותב

וכתיבתו בכל מקום שהיא בגדר האפשר. וצריך העורך מידה רבה של צניעות כדי לבלום את היצר למחוק ולסרס ולשנות ולגדוע ולהעביר ולהמיר, ברצותו כך וברצותו כך. הפיתוי לעשות כך הוא מובן וידוע אך דורש התאפקות מרובה.

האחידות והדייקנות, השכל הישר והפשטות, הכרת המערכת כולה ומעל כולם הצניעות – כל אלו צריכים להיות נר לרגלי העורך, ולא כל אדם יודע או יכול לעשות כן. כאשר הכול חוגגים סביב הספר ומשבחים את יופיו ואת זיוו, צריך שנזכור גם את העושים במלאכה מאחורי הקלעים. לעתים מתמצית הכרת הטובה שחש המחבר כלפיהם במשפט קצרצר בפתח דבר או במבוא, אך לעתים לא נמצא אפילו זאת. והעורך והמביא לדפוס – שצריך שיהיה צירוף משונה של תלמיד חכם וענו, של בעל לשון ובעל חוש אסתטי – יקבל זאת באהבה. שהרי אחרי הכול כמוהו כאותה מיילדת, שתפקידה בשעת הלידה אדיר ולאחר מכן אובד שמה בתהום הנשייה. את שמה של המיילדת במצרים, שפרה, דורש המדרש לאמור "שהיתה משפרת את הולד". "משפרת" תרתי משמע – מנקה אותו ממי השפיר והשלייה מכאן, ודואגת לשלימותו על ידי יפיו וקישוטו מכאן. לשון אחרת: עוקרת את השלילי ומרבה את הטוב והחיובי.

דרך כלל שמחתנו על הספר משכיחה מאתנו מדרך הטבע את המיילדות והמשפרים: העורך והמגיה והמדפיס והמביא לדפוס, שכולם תרמו מי יותר מי מעט למלאכתו. ציון פרישתו של שמואל ראם מניהול הוצאת הספרים של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים צריכה להיות הזדמנות שבה נעצור קמעה וניתן דעתנו על כל אלה. מקצת ממחיאיות הכפיים המגיעות למחבר, למעבד, לבמאי, לתפאורן, למעצב הבגדים ולשחקנים מיועדים גם למי שזכר להדליק את האורות במקום הנכון ולמי שדאג שהאקדח שהיה תלוי על הקיר מאז המערכה הראשונה, אכן יוכל לירות במערכה השלישית.

ריבוי דברי התודה והשבח שבספרים הרבים שהיתה לשמואל ראם יד בהם הם העדות הטובה מכול לתרומתו לעשיית הספר בישראל. כך, דרך משל, אמר עליו פרופ' מאיר וייס: "עבודתו של מר ראם היא לא רק מלאכתו של אומן גמיר וסביר, כי אם גם מעשה ידי אמן מצוין שדאג בנאמנות, בבקיאיות ובהקפדה לעקיבות לדיוק לבהירות ולצורה נאותה". דברים אלו וכיוצא בהם לעשרות הם המהדרים את שמו והם המוציאים את שמו והדרו בכל קרנות הארץ, כברכת משה ליוסף: "בכור שורו הדר לו, וקרני ראם קרניו".

*** הוצאה זו נישאה בערב לכבודו של מר שמואל ראם עם פרישתו מניהול הוצאת הספרים של האקדמיה. הערב נערך בכ"ט באדר א' תשנ"ב (4 במרס 1992). בערב זה הוצעה גם ד"ר זאב גריס. הוצאתו מובאת להלן.**